1

आयुष्कामीयाध्याय
Aayushkaameeya Adhyaaya
Quest for Long Life

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान्।।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ।।१।।

रागादि रोगान् सतत अनुषक्तान् अशेषकायप्रसृतान् अशेषान् ।।
औत्सक्य मोह अरति तां जघान् अयो अपूर्ववैद्याय नमो अस्तु तस्मै ।।1।।

Salutations to the unique physician (Apurva vaidya) who is said as God Himself. He has won over.

राग आदि– Raaga Aadi– Desires/passion
(Aadi stands for Dwesha (hatred)- Lobha (greed) and such psychosomatic bindings

औत्सक्य– Autsukya– anxiety

मोह– Moha– delusion in doing or not doing a work

अरति– Arati distress/impatience

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथ अत आयुष्कामीयम् अध्यायं व्याख्यास्यामः ।

After the salutation, the chapter on Aayushkaameeya (the quest for life) will be explained.

The word "अथ" "Atha" is auspicious. All the chapters start with this word. The words "AUM" & "ATHA" are said to have come out from the throat of the creater of the Universe– Lord Brahma initially. Therefore these words are said to be auspicious. Those persons desirous of having a long life are said as Aayushkaamaha. Hence this chapter is expounded for those desiring a long life.

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

इति ह स्माहु: आत्रेय आदयो महर्षय: ।

The science of life is said as formulated by the Maharshis (great seers) like Aatreya.

Purpose of Long Life

आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् । आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ।।२।।

आयु: कामयमानेन धर्म अर्थ सुख साधनम् । आयुर्वेद उपदेशेषु विधेय: परम आदर: ।।2।।

Those desirous of long life need it for the purpose of

धर्म Dharma– ध्रियते लोको अनेनेति धर्मः। Ghriyate Loko Aneneti Dharmah.

To determine the paths of life correctly.

अर्थ Artha– अर्थ्यते याच्यत इत्यर्थः। Arthyate Yaachyata Ityarthah.

Money for the purpose of survival.

सुख Sukha–
- काम/तादात्विक– Kaama/Taadaatvika- Desire for happiness which is Asthaayi (temporary)
- मोक्ष/आत्यन्तिक– Moksha/Aatyantika- Ultimate liberation/permanent happiness

⇒ आयुर्वेद अवतरण **Ayurveda Avatarana**

Origin of Ayurveda

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् । सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ।।३।।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ।।४।।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।

ब्रह्मा स्मृत्वा आयुषो वेदं प्रजापतिम् अजिग्रहत् । सौ अश्विनौ तौ सहस्राक्षं सो अत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ।।3।।
ते अग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । तेभ्यो अतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतर उच्चयः ।।4।।
क्रियते अष्टांगहृदयं न अति संक्षेप विस्तरम्।

ब्रह्मा स्मृत्वा Brahma Smritva – Brahma recalled
↓ Passed the knowledge to
प्रजापति Prajapati (Daksha Prajapati)
↓
आश्विनौ Ashwinou – two Ashwini Kumaras
↓
सहस्राक्ष Sahasraaksha – Indra
↓
अत्रिपुत्र आदि Atri Putra Aadi
Sons of Atri & other Munis
↓ (Atreya– Dhanwantari–Nimi–Kashyapa)
अग्निवेश आदि Agnivesha and others
↓
Each one wrote their own Tantra (treatise)

Among these numerous treatises which were divergent, the creamy essence was composed as Ashtanga Hridaya. The Ashtanga Hridaya is neither–

- न अति संक्षेप Na Ati Sankshepa– neither too brief
- न अति विस्तरम् Na Ati vistaram– neither too detail

⇒ अष्टांग आयुर्वेद **Ashtaanga Aayurveda**

Eight Branches of Aayurveda

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।।५।।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

काय-बाल-ग्रह-ऊर्ध्वाङ्ग-शल्य-दंष्ट्रा-जरा-वृषान् ॥5॥
अष्टौ अंगानि तस्याहुः चिकित्सा येषु संश्रिता ॥

1. काय चिकित्सा Kaaya Chikitsa/General Medicine

काय शब्देन सर्व अवस्थं सर्व अवयवं च शरीरं गृह्यते ।

Kaaya Shabden Sarva Avastham Sarva Avayavam Cha Ghrihyate

General medicine, which deals with the body, treatment of metabolic errors & disorders & systemic disorders.

2. बाल चिकित्सा Bala Chikitsa/Paediatrics

बाल: प्रथमं वय:। Baalah Prathamam Vayah

Paediatris, is the treatment of children their diseases & other health problems.

Also referred as कौमारभृत्य Kaumarabhritya

3. ग्रह चिकित्सा Griha Chikitsa/Demonology

ग्रहो ग्रहार्तत्वम् । Graho Grahaartatvam

Treatment of idiopathic diseases caused by unknown & unidentified causes like spirits, demons etc. Psycho-somatic diseases too may be included.

Also referred as भूतविद्या Bhutavidya

4. ऊर्ध्व अंग चिकित्सा Urdhwa Anga Chikitsa

ENT and Opthalmology

ऊर्ध्वांग: शिर:। Urdhwaangah Shirah

Treatment of diseases of the regions above the neck afflicting the ear, nose, tongue, throat, head, eyes. Also referred as शालाक्य Shaalakya.

5. शल्य चिकित्सा Shalya Chikitsa-Surgery

शल्यं व्रणार्तत्वम् । Shalya Vranaartatvam

Includes treatment of ulcers and surgical procedures, use of alkalis, fire & bloodletting.

6. दंष्ट्रा चिकित्सा Damshtra Chikitsa-Toxicology

दंष्ट्रा शब्दो व्रणविषमात्र उपलक्षणो। Damshtra Shabdo Vrana Vishamaatra Upalakshano

Treatment of diseases or conditions occurring due to bites & stings of animals, insects etc. Also deals with effect of various types of poisons & toxins.

It is also referred as अगदतन्त्र Agada Tantra

7. जरा चिकित्सा Jaraa Chikitsa/Geriatics

जरा पश्चिमं वय:। Jaraa Paschimam Vayah

Rejuvinatory procedures to maintain and prolong a healthy life, treatment of old age related problems & diseases, use of immuno modulators.

It is also referred to as रसायन Rasayana.

8. वृष चिकित्सा Vrisha Chikitsa/Aphrodisiacs

वृषः स्त्रीप्रसङ्गित्वम् । Vrishah Stre Prasangitvam

Includes use of medicines which increases potency, virility & sexual capabilities.

It is also referred to as वाजीकरण Vaajeekarana

The treatment principles are thus dependent with these eight branches. Therefore said as Ashtanga Ayurveda.

⇒ **दोष Doshas**

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।।६।।
विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ।

वायुः पित्तं कफः च इति त्रयो दोषाः समासतः ।।6।।
विकृत अविकृत देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ।।

The three Doshas are–

- वायुः Vaayu
- पित्त Pitta
- कफः Kapha

These together are existing in the body (functional/biological aspects)

These three Doshas are seen in two parameters.

- विकृत Vikrita (disturbed state)
  - वृद्धि Vriddhi- Increase
  - क्षय Kshaya- Decrease
- अविकृत Avikrita-undisturbed state/state of equillibrium

- विकृत– देहं ध्नन्ति Deham Ghnanti- Destroys the body
- अविकृत– देहं वर्तयन्ति Deham Vartayanti- Keeps the body healthy and there is growth

दोष स्थान Dosha Sthaana- Seat of the Doshas

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।।७।।

ते व्यापिनो अपि हृत् नाभ्योः अधो मध्यो ऊर्ध्व संश्रयाः ।।7।।

The three Doshas are seen throughout the body, but they are found predominantly in

Dosha	Sthana
1. Vaata	नाभी अधो Naabhi Adho - Below the umbilicus
2. Pitta	हृन् नाभी मध्य Hrin Naabhi Madhya - Between Hridaya (Heart) and Nabhi (umbilicus)
3. Kapha	हृन् ऊर्ध्व Hrin urdhwa - Above the Hridaya (Heart)

* **दोष-काल Dosha-Kaala (Time)– Relationship between Dosha - time**

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

वयो अहो-रात्रि भुक्तानां ते अन्त-मध्य-आदिगाः क्रमात् ।

The relationship between the Doshas and time is explained with respect to 4 aspects.

वात Vaata– अन्त Anta (End)
पित्त Pitta– मध्य Madhya (middle)
कफ Kapha– आदि Aadi (beginning)

with respect to:
- वय Vaya-age
- अह Aha-Day
- रात्रि Raatri-Night
- भुक्त Bhukta-digestion

Dosha	Vaya	Aha	Raatri	Bhukta
वात Vaata	अन्त वय/जरा Anta Vaya/Jaraa old age	अन्त अह Evening hours or End of day	अन्त रात्रि Anta Raatri Ending hours of night	अन्त भुक्त Anta Bhukta End to digestion
पित्त Pitta	मध्य वय/यौवन Madhya Vaya/ Yauvana Young/middle age	मध्य अह Madhya Aha Mid day	मध्य रात्रि Madhya Raatri Midnight	मध्य भुक्त Madhya Bhukta Middle of digestion
कफ Kapha	आदि वय/बाल Aadi Vaya/ Baala Childhood	आदि अह Aadi Aha Earlymorning	आदि रात्रि Aadi Raatri Early part of night	आदि भुक्त Aadi Bhukta Early period of digestion

* **दोष-अग्नि अवस्थाविशेष– Relationship between Dosha-Agni**

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ।।८।।

तैः भवेत् विषमः तीक्ष्णो मन्दः च अग्निः समैः समः ।।8।।

Agni is compared to the digestive fire– The state of the Agni is dependent on the dominance of the Tridoshas.

Dosha	Agni
वात Vaata	विषम अग्नि– Vishama Agni अनियतपाको विषमः। Aniyata Paaka Vishamah Erratic digestive capacity
पित्त Pitta	तीक्ष्ण अग्नि– Teekshna Agni आशुपाकः तीक्ष्णः। Aashupaakah Teekshna Quick/Increased digestive capacity

कफ Kapha	मन्द अग्नि– Manda Agni चिरपाको मन्दः। Chira Paako Mandah Late/Decreased digestive capacity
सम Sama	समाग्नि Sama Agni Normal digestive capacity

* **दोष-कोष्ठ अवस्था विशेष – Relationship between Dosha-Koshta**

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।

कोष्ठः क्रूरो मृदुः मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैः अपि ।

The state of the Koshta (digestive tract) also depends on the dominance of the Tridoshas.

दोष Dosha	**कोष्ठ Koshta**
वात उत्कर्षेण Vaata utkarshena Dominance of Vaata	क्रूर कोष्ठ Krura koshta Hard bowels
पित्त उत्कर्षेण Pitta Utkarshena Dominance of Pitta	मृदु कोष्ठ Mridu koshta Soft bowels
Kapha Utkarshena Dominance of Kapha	मध्यम कोष्ठ Madhyama Koshta - Moderate bowels
सम दोष Sama Dosha Equal dominance of all Doshas	मध्यम कोष्ठ Madhyama Koshta Moderate bowels

The state of the Koshta is important to be known for the purpose of Shodhana (Purificatory procedures)

* **दोष-देहप्रकृति संबन्ध – Relationship between Doshas & Deha Prakriti (Body constitution)**

शुक्रार्त्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ।।९।।

तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।

शुक्र आर्तवस्थैः जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ।।9।।

तैः च तिस्रः प्रकृतयो हीन-मध्य-उत्तमाः पृथक् ।

At the time of Janma (birth), the Prakriti (body constitution) is formed by the combination of Shukra (male spermatozoa) and Aartava (female ovum). The Dosha which is dominant at that time is the dominant Prakriti noted in the person.

When there is the dominancy of a single Dosha

Dosha Prakriti	**Dominance**	**Property of the Constitution**
वात प्रकृति Vaata Prakriti	Vaata Dominance	हीन Heena - Poor constitution

पित्त प्रकृति Pitta Prakriti	Pitta Dominance	मध्यम Madhyama Moderate constitution
कफ प्रकृति Kapha Prakriti	Kapha Dominance	उत्तम Uttama Good constitution

समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा, निन्द्या द्विदोषजाः ।।१०।।

समधातु: सम:स्तासु श्रेष्ठा, निन्द्या द्वि द्रोषजा: ।।10।।

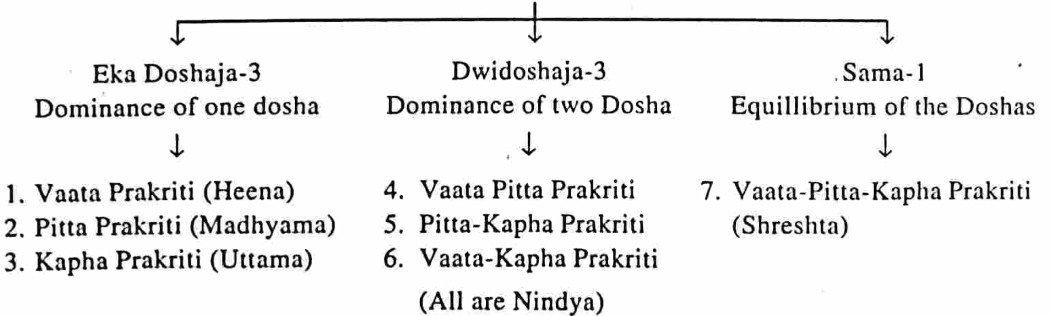
When there is the dominance of all the three Doshas (Tridoshas) then the constitution is in balance (Sama Prakriti)

Dosha Prakriti	Dominance	Property of the Constitution
सम प्रकृति Sama Prakriti	सम दोष Sama Dosha (All the three Doshas in normalcy	श्रेष्ठा प्रकृति Shreshta Prakriti Supreme/Best constitution

When there is the combination of only 2 Dosha

वात-पित्त प्रकृति Vaata-Pitta Prakriti पित्त-कफ प्रकृति Pitta-Kapha Prakriti वात-पित्त प्रकृति Vaata-Kapha Prakriti	द्विदोषज Dwidoshaja Dominance of two Doshas	निन्द्या प्रकृति Nindya Prakriti Non appreciable

Thus the Shaareerika Prakriti (body constitution) is based on the dominance of the Doshas at the time of birth..

त्रिदोष गुण Tridosha Guna - Properties of Tridoshas

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।।

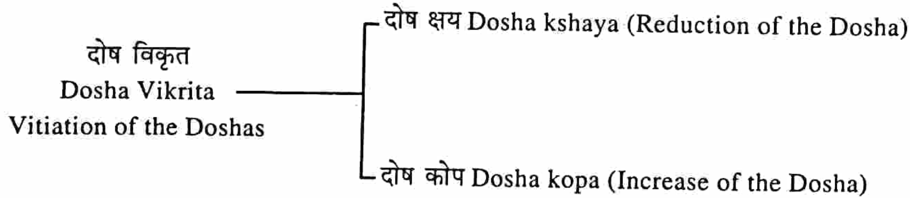
पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ।।११।।
स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।

वात गुण– तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मः चलो अनिलः ।
पित्त गुण– पित्तं सस्नेह तीक्ष्ण उष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ।।11।।
कफ गुण– स्निग्धः शीतो गुरुः मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।

वात गुण - ६ **Vaata Properties**	**पित्त गुण - ७** **Pitta Properties**	**कफ गुण - ७** **Kapha Properties**
रूक्ष Ruksha - dry	सस्नेह Sasneha - unctuousness	स्निग्ध Snigdha-unctous
लघु Laghu - light	तीक्ष्ण Teekshna - Sharp	शीत Sheeta - cold
शीत Sheeta - cold	उष्ण Ushna - hot	गुरु Guru - heavy
खर Khara - rough	लघु Laghu - light	मन्द Manda - dull
सूक्ष्म Sukshma - minute	विस्र Visra - putrid smell	श्लक्ष्ण Slakshna - smoothness
चल Chala - mobile	सर Sara - mobile	मृत्स्न Mritsa - shining
	द्रव Drava - liquid	स्थिर Sthira - stable/immobile

⇒ **संसर्ग-सन्निपात– Samsarga and Sannipaata**

संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ।।१२।।
संसर्गः सन्निपातः च तत् द्वि त्रि क्षय कोपतः ।।12।।

The vitiation of the Doshas can be seen between any of the 2 Doshas (Samsarga) or in all the three Doshas (Sannipaata)

- संसर्ग Samsarga
  - It is the vitiation of any two Doshas either in the form of Kshaya (reduction) or in the form of Kopana (increase).
  - It is of 6 combinations
- सन्निपात Sannipaata
  - It is the vitiation of all the three Doshas with respect to either Kshaya (reduction) or Kopana (increase)
  - It is of 10 combinations

⇒ **दूष्या- धातु and मल Dushya - Dhaatu - Mala**

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त दूष्याः– मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ।।१३।।

रस-असृङ्-मांस-मेद-अस्थि-मज्ज-शुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः मला मूत्र-शकृत्-स्वेद-आदयो अपि च ।।13।।

Dhaatu

धातुसंज्ञाः शरीरधारणात् धातवः ।। (Arunadatta)

Dhatu are said so as they support the body.

रस-असृङ्-मांस-मेद-अस्थि-मज्ज-शुक्राणि धातवः ।

The seven Dhaatus (tissues) are–

1) रस Rasa-Plasma
2) रक्त Rakta-Blood
3) मांस Maamsa-Muscle
4) मेद Meda-Fatty tissue
5) अस्थि Asthi-Bone
6) मज्जा Majja-Bone marrow
7) शुक्र Shukra-Semen/Reproductive aspect

Malaas

मलिनीकरणान् मलाः ।
मला मूत्र-शकृत्-स्वेद-आदयो अपि च ।।13।।

The Malaas (waste) are mainly three– That which pollutes is waste (Malaa)

1. मूत्र Mutra-urine
2. शकृत् Shakrit-stools
3. स्वेद Sweda-sweat

Other than these there are other Malaas (Aadi)

मूत्र शकृती अन्नमलौ– Mutra Shakrit (urine and feces) are excreta of Annamala (wastage of food)

स्वेदो मेदोमल– Sweda Medo Mala– Sweat is the excreta of Meda (fatty tissue)

आदि Aadi or other malaas are

Excreta of Maamsa-Asthi-Majja-Shukra.

Malaa of Rasa Dhaatu– Kapha

Malaa of Rakta Dhaatu– Pitta

Malaa of Maamsa Dhatu–Karna (ear), Netra (eye), Naasa (nose), Aasya (mouth), Roma kupa (hair-follicles) Malaa

Malaa of Asthi Dhaatu– Roma (body hair), Nakha (nails)

Malaa of Shukra Dhaatu–There is no Malaa but some believe smashru (moustache)

Both the Dhaatu and Malaas are said as DUSHYA

ते च दूष्याः, वातादिभिः दूष्यन्त इति दूष्याः ॥

They are said so because they get vitiated by the three Doshas.

⇒ समान-विपरीत/विशेष Samaana and Vipareeta

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैः विपर्ययः ।

An increase (Vriddhi) of the Doshas/Dhaatus/Malaas are noted when a person indulges in ⟶ (Samaana) Similar properties with respect to food or actions

A decrease (Kshaya/Viparyaya) of the Doshas/Dhaatus/Malaas are noted when a person indulges in ⟶ (Vipareeta) Opposite properties with respect to the food or actions

Both the Vriddhi or Kshaya are seen based on three parameters– Dravya (substance), Guna (qualities) and Karma (function)

⇒ रस Rasa-Taste

Definition of Rasa

रसनेन्द्रिय ग्राह्यत्वात् रसाः। (Arunadatta)

Rasanendriya Graahyatvaat Rasaah.

That which is percieved by the tongue is said as Rasa.

In Ayurveda, there are six types of tastes.

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥१४॥
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ।

रसाः स्वादु अम्ल लवण तिक्त ऊषण कषायकाः ॥14॥
षड् द्रव्यम् आश्रिताः ते च यथापूर्वं बलावहाः ।

षट् रसाः Shat Rasaah– 6 tastes

1) स्वादु Swaadu - Sweet
2) अम्ल Amla - Sour
3) लवण Lavana - Salt
4) तिक्त Tikta - Bitter
5) ऊषण Ushna - Pungent
6) कषायकाः Kashaaya - Astringent

These 6 Rasas are seen in the Dravya (substances) (Dravyam Aashritaaste) and are stronger in their preceding order. (Thus Madhura Rasa is the one which provides the maximum strength)

रस-दोष संबन्ध Rasa-Dosha Sambandha (Taste and Dosha relation)

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ।।१५।।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।

तत्र आद्या मारुतं ध्नन्ति त्रयः तिक्त आदयः कफम् ।।15।।
कषाय तिक्त मधुराः पित्तम् अन्ये तु कुर्वते ।

दोष Dosha	रस-दोष Rasa on Dosha	
वात Vaata	दोषहर Dosha Hara– (Reduced by)	मधुर Madhura अम्ल Amla लवण Lavana
	दोषकर Dosha Kara (Increased by)	तिक्त Tikta कटु Katu/Ushana कषाय Kashaaya
पित्त Pitta	दोषहर Dosha Hara (Reduced by)	कषाय Kashaya तिक्त Tikta मधुर Madhura
	दोषकर Dosha Kara (Increased by)	कटु Katu अम्ल Amla लवण Lavana
कफ Kapha	दोषहर Dosha Hara (Reduced by)	तिक्त Tikta कटु/ऊषण Katu/Ushana कषाय Kashaaya
	दोषकर Dosha Kara (Increased by)	मधुर Madhura अम्ल Amla लवण Lavana

रस Rasa	दोषहर Doshahara (Reducing the Doshas)	दोषकर Doshakara (Increasing the Doshas)
1. Madhura (Sweet)	Vaata-Pitta	Kapha
2. Amla (Sour)	Vaata	Pitta-Kapha
3. Lavana (Salt)	Vaata	Pitta-Kapha
4. Tikta (Bitter)	Kapha-Pitta	Vaata
5. Katu (Pungent)	Kapha	Vaata-Pitta
6. Kashaaya (Astringent)	Kapha-Pitta	Vaata

⇒ द्रव्य Dravya-Substance

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ।।१६।।

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यम् इति त्रिधा ।।16।।

The Dravya (sabstance) are of 3 types–

1) शमन Samana– Those that alleviate/reduce the vitiated Doshas

Eg. Taila because of it's Sneha (unctous), Ushna (heat), Gaurava (heavy) quality reduces Vaata)

2) कोपन Kopana– Those that vitiate the Dhaatus. (Doshas-Dhaatus-Malaas)

Eg. Intake of Viruddha Aahara (foods having opposite qualities) such as milk and fish vitiate the Dhatus.

3) स्वस्थहित Swasthahita– Those substances that maintain the health and keep all Doshas, Dhaatus and Malaas in balance.

Eg. Intake of Rakta Shaali (red rice), Godhuma (wheat) etc maintain the health

* यत् कुपितान् वातादीन् दोषान् शमयति तत् शमनम् ।– शमन
* यत् वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोपयति, तत् कोपनम्– कोपन
* दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्य अनुवृत्तिः
  हेतुर्यद्रव्यं तत् स्वस्थेभ्यो हितम् । (Arunadatta)

⇒ वीर्य Veerya-Potency

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

उष्ण शीत गुण उत्कर्षात् तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

Definition of Veerya वीर्यं शक्तिः।

Veerya is the potency of the substance.

There are two types of Veerya based on the dominance of the Gunas (properties)

a) उष्ण Ushna - Hot potency

b) शीत Sheeta - Cold potency

Veerya also is seen in the Dravya (substance-) When there is a dominance of Ushna Guna (hot) in a substance it usually brings about an Ushna potency. Similarly, dominance of Sheeta Guna (cold) in a substance results in Sheeta potency.

⇒ विपाक Vipaaka-End Product of Digestion

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ।।१७।।

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादु अम्ल कटुक आत्मकः ।।17।।

Definition of Vipaaka

सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयो जाठराग्निसम्बन्धाद् रसस्य स्वरुप अन्तरप्रादुर्भावः ॥

When any substance is intaken, after the completion of digestion due to the contact of the digestive fire, these substances are converted into a substance having any one of the three tastes. This process of transformation is Vipaaka.

[जाठरेण अग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ।]

Vipaaka is of three types

1) स्वादु Swaadu - Sweet

2) अम्ल Amla - Sour

3) कटु Katu - Pungent

Rasa in Dravya	Vipaaka
Madhura - Sweet Lavana - Salt	Madhura (sweet)
Amla - Sour	Amla (sour)
Katu - Pungent Tikta - Bitter Kashaaya - Astringent	Katu (pungent)

⇒ **Gunas-Attributes (गुण)**

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः । गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ।।१८।।

गुरु-मन्द-हिम-स्निग्ध-श्लक्ष्ण-सान्द्र-मृदु-स्थिरा । गुणाः ससूक्ष्म-विशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥18॥

There are 20 Gunas seen in a Dravya. Also called as Dravya Gunas or Shaareerika Gunas.

Vimshati (20 Gunas)

1) गुरु Guru - Heavyness　X　लघु Laghu - Lightness

2) मन्द Manda - Dullness　X　तीक्ष्ण Teekshna - Sharpness

3) हिम Hima - Cold　X　उष्ण Ushna - Hot

4) स्निग्ध Snigdha - Unctousness　X　रूक्ष Ruksha - Dry

5) श्लक्ष्ण Slakshna - Smooth　X　खर Khara - Rough

6) सान्द्र Saandra - Solid (Viscid)　X　द्रव Drava - Liquid

7) मृदु Mridu - Soft　X　कठिन Katina - Hard

8) स्थिर Sthira - Immobile　X　सर Sara - Mobile

9) ससूक्ष्म Sasukshma - Minute　X　स्थूल Sthula - Bulk

10) विशद Vishada - Clarity　X　पिच्छिल Pichila - Slimy

रोग-आरोग्य कारण- Roga-Aarogya Kaarana– Hetu (Causative Factors for a Disease & for Health)

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः । सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ।।१९।।

काल-अर्थ-कर्मणां योगो हीन मिथ्या अतिमात्रकः । सम्यक् योगः च विज्ञेयो रोग आरोग्य एककारणम् ।।19।।

The causative factors for a disease (Roga) are–

हीन योग Heena Yoga - Insufficient
मिथ्या योग Mithya Yoga - Falsy utilisation
अति योग Ati Yoga - Excessive utilisation
} of

with respect to
- काल Kaala - time
- अर्थ Artha - objects of sense organs (Shabda-Sparsha-Rupa-Rasa-Gandha)
- कर्मण Karmana - activities of the body-mind-soul (Shareera-Manas-Aatma)

Similarly the causative factors for health (Aarogya) is–

सम्यक् योग (accurats functioning) with respect to Samyak Yoga
- Kaala - time
- Artha - objects of senses
- Karma - activities of body mind and soul.

⇒ **रोग-अरोग Roga-Aroga– Disease-health**

रोगस्तु दोषवैषम्यं, दोषसाम्यमरोगता ।

रोगस्तु दोष वैषम्यं, दोष साम्यम् अरोगता ।

Roga (disease) is due to Dosha Vaishamya (Vitiation of the Doshas), Arogata (health) is due to Dosha Saamyata (balance of the Doshas)

दोष वैषम्यता Dosha Vaishamyata– ⟶ causes Roga (disease)

दोष साम्यता Dosha Saamyata– ⟶ causes Aroga (health)

⇒ **रोग भेद Roga Bheda– Types of Diseases**

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।।२०।।

निजा आगन्तु विभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।।20।।

2 Types of Roga (द्विधा रोगा) Dwidha Roga ⟶
- निज (Nija) - Endogenous
  निजा वातादिदोषजन्मानः।
  Nija roga is due to vitiation of Doshas
- आगन्तु Aagantu-Exogenous
  आगन्तवो बाह्यहेतवः।
  Aagantu roga is due to external causes

⇒ **रोग अधिष्ठान Roga Adhishtana– Seats of Diseases**

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।

तेषां काय मनो भेदात् अधिष्ठानम् अपि द्विधा ।

Two Seats of Roga (रोग अधिष्ठान) Roga Adhishtana →
- काय Kaaya (body)
  Those affecting the body (the Vaataadi Dosha)
  Eg. Jwara, Raktapitta
- मनस् Manas (mind)
  Those affecting the mind
  Eg. Mada-Murcha-Bhutonmaada apasmara

मानसिक दोष Maanasika Doshas

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ।।२१।।

रज: तम: च मनसौ द्वौ च दोषा: उदाहृतौ ।।21।।

The Doshas of the Manas (mind) —
- रजस् Rajas
  (stimulating factors)
- तमस् Tamas
  (Depressing/suppressing factors)

⇒ **रोगी-रोग परीक्षा Rogi-Roga Pareeksha**

* **रोगी परीक्षा Rogi Pareeksha– Examination of a patient**

दर्शनस्पर्शनप्रश्नै: परीक्षेत च रोगिणम् ।

दर्शन स्पर्शन प्रश्नै: परीक्षेत च रोगिणाम् ।

A patient should be examined by

- दर्शन Darshana– Inspection दर्शनेन दृष्ट्या That which is noticed through the eye Eg. colour, contour etc.
- स्पर्शन Sparshana– स्पर्शनेन हस्तकाय स्पर्शेन Palpation/touch. That which is felt through tough (hand), body temperature, growth
- प्रश्न Prashna– Interrogation प्रश्नेन पृच्छया These are questions asked to learn about the aversions, pain sensations etc.

* **रोग परीक्षा Roga Pareeksha– Examination of a disease**

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभि: ।।२२।।

रोगं निदान प्राग्रूप लक्षण उपशय आप्तिभि: ।।22।।

- निदान Nidaana– Causative factors for a disease
- प्राग्रूप Praagrupa– Prodormal symptoms or early symptoms indicating a future disease
- लक्षण Lakshana– Signs and Symptoms of a disease
- उपशय Upashaya– Therapeutic– those which suppress or enhance the disease
- आप्ति Aapti/सम्प्राप्ति Samprapti– Pathogenesis or the route through which the disease accured

⇒ **देश Desha– Place**

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा । जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।।२३।।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।

भूमि देह प्रभेदेन देशम् आहुः इह द्विधा ।

Place is divided into 2
- भूमि Bhumi Land
- देह Deha– Body

*** Bhumi Land**

जाङ्गलं वातभूयिष्ठम्-अनूपं तु कफ उल्बणम् ।।23।।
साधारणं सम मलं, त्रिधा भू देशम् आदिशेत् ।

The Bhumi Desha is divided into three
- जांगल Jaangala - वातभूयिष्टम् Dominance of Vaata Dosha
- अनूप Anupa - कफ उल्बणम् Dominance of Kapha Dosha
- साधारण Saadhaarana सम मल Balance of all the Doshas

१) जांगल– तत्र जाङ्गलो देशो अल्प उदक-तरु-पर्वतत्वेन वक्ष्यमाण लक्षणः ।

The place having less amount of water (udaka), having lesser mountains (parvata) and smallers plants is Jaangala.

२) अनूप– प्रचुर उदक वृक्षो यो निःवातो दुर्लभ आतपः सोऽनूप इति ।

The place having more amount of water (udaka) and tall trees (vriksha) where there is less bruge and sun is not so strong is said as Aanupa.

३) साधारण– साधारणः पुनः उभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररुपः ।

The place having mixture of both of the above land signs is Saadhaarana.

⇒ **काल Time– Kaala**

क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।।२४।।

क्षणादिः व्याधि अवस्था च कालो भेषज योगकृत् ।।24।।

For the purpose of administering the drug, Kaala (time) are of two types–

- क्षण आदि काल (Kshana Aadi) Such as Truti-Muhurtha-Yaama - Ahoraatra-Paksha-Maasa (Seconds-Hour-fortnight etc)
- व्याधि अवस्था काल (Vyaadhi Avastha) Teekshna-Mridu, Aama-Pachyamana Pakva (New origin-old origin, severe-mild etc)

⇒ औषध भेद Aushadha Bheda– Types of Medications

शोध्नं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ।

शोधनं शमनं च इति समासात् औषधं द्विधा ।

औषध भेद Aushadha Bheda Drugs are classified —

- a) शोधन Shodhana (eliminating/purifying)
  शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिः निसार्य रोग उपशमनं करोति। (Arunadatta) Expels the vitiated Doshas through external pathways
- b) शमन Shamana (pacifying)
  शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः। (Arunadatta ref) Brings the normalcy of the Doshas without eliminating it.

⇒ औषध Aushadha– General Line of Treatment

Treatment for Shaareerika Doshas

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।।२५।।
बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परम औषधम् ।।25।।
बस्तिः विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।।

The Parama Aushada (best medications) for the Doshas of the Shareera are–

Doshas दोष	Shodhana शोधन	Shamana शमन
वात Vaata	बस्ति Basti Enema (medicated)	तैल Taila - oils
पित्त Pitta	विरेक Vireka-Purgation	घृत Ghrita - Ghee
कफ Kapha	वमन Vamana Emesis	मधु Madhu - Honey

Treatment for Maanasika Doshas

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।।२६।।

धी धैर्य आत्मादि विज्ञानं मनोदोष औषधं परम् ।।26।।

मनोदोष औषध Aushadha for Maanasika Doshas are —

- धी Dhee (ability to descriminate Hita Ahita (right wrong) etc.
- धैर्य Dhairya (courage or capability to face Dukha/unwanted situations)
- आत्मा आदि विज्ञानं Aatma Vijnaana Spiritual knowledge)

आदिग्रहण– आदिग्रहणात् ज्ञान-विज्ञान-स्मृति-देश-कालादीनां परिग्रह ।

By understanding Aadi it means– understanding oneself regarding their special knowledge, the place, the time and the life style based on this.

⇒ पाद चतुष्टय/चिकित्सा चतुष्पाद/षोडशगुणं **Paada Chatushtaya/Chikitsa Chatushpaada– Four Limbs treatment**

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं, प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ।।२७।।

भिषक् द्रव्याणि उपस्थाता रोगी पाद चतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रति एकं तत् चतुर्गुणम् ।।27।।

There are 4 limbs of treatment, each having 4 Gunas (properties)

1) भिषक् Bhishak– The physician

2) द्रव्याणि Dravyani– The Drug

3) उपस्थाता/परिचारक Upasthaata/Parichaaraka– The Attendant

4) रोगी Rogi– The patient

The Gunas of the 4 limbs of treatment

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् । बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।।२८।।

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः । आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।।२९।।

वैद्य गुण– दक्षः तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिः भिषक् ।

औषध गुण– बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यम् औषधम् ।।28।।

परिचारक गुण– अनुरक्तः शुचिः दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।

रोगी गुण– आढ्यो रोगी भिषक् वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववान् अपि ।।29।।

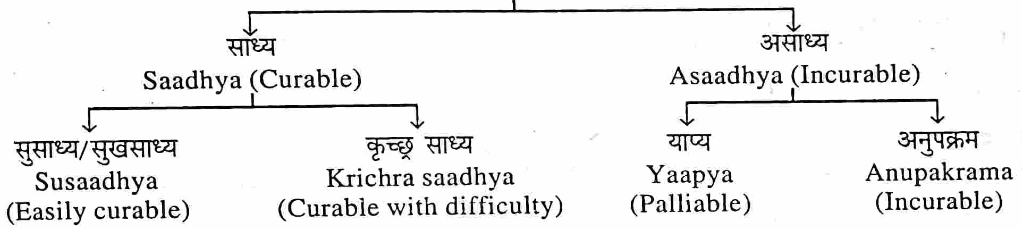
वैद्य/भिषक् Vaidya/Bhishak	औषध/द्रव्य Aushadha/Dravya	परिचारक/अवस्थाता Parichaaraka/Upasthaata	रोगी Rogi
दक्ष (Daksha) Professional Efficiency	बहुकल्प (Bahukalpa) Useful to formulate various pharmaceutical preparations	अनुरक्त (Anurakta) Affection towards the patient	आढ्य (Aadya) Wealthy patient so as to purchase drugs and for treatment
तीर्थात्तशास्त्रार्थो (Teerthaattshaartartho) sound knowledge of theory from a teacher	बहुगुण (Bahuguna) Having many therapeutic properties	शुचि (Shuchi) Purity physically & psychologically	भिषक् वश्य (Bhishak Vashya) obedient to the physician following instructions
दृष्टकर्मा (Drishtakarma) Sound practical knowledge	सम्पन्न (Sampanna) of good potency with all Rasaadi collected from suitable place	दक्ष (Daksha) Professionally trained & having skills.	ज्ञापक (Jnyaapaka) Good memory regarding his ailment and treatment

शुचि (Shuchi) Purity wr.t. mind Body speech	योग्य (Yogyam) Suitable to the Vyadhi (disease)- Desha (place)- Kaala (time)- Desha Dushya- Deha (body)- Vaya (age)- Bala (strength)	बुद्धिमान (Buddhimaan) Intelligence	सत्त्ववानपि (Sattvavann) Strong willed

⇒ **रोग भेद Roga Bheda– Types of diseases**

(साध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा, तौ तु पुनर्द्विधा । सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च, याप्यो यश्चानुपक्रमः ।।)

(साध्यो असाध्य इति व्याधिः द्विधा, तौ तु पुनः द्विधा । सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यः च याप्यो यः च अनुपक्रमः ।।)

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः । अमर्मगोऽल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ।।३०।।

अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि । ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।।३१।।

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः । शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।।३२।।

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये । औत्सुक्यमोहारतिकृद् दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ।।३३।।

सुखसाध्य– सर्व औषध क्षमे देहे यूनः पुंसो जित आत्मनः । अमर्मगो अल्पहेतु-अग्ररुप-रुपो अनुपद्रवः ।।30।।
अतुल्यदूष्य-देश-ऋतुः प्रकृतिः पादसम्पदि । ग्रहेषु अनुगुणेः एकदोषमार्गो नवः सुखः ।।31।।

कृच्छ्र साध्य– शस्त्रादि साधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः ।

याप्य– शेषत्वात् आयुषो याप्यः पथ्य अभ्यासात् विपर्यये ।।32।।

अनुपक्रम– अनुपक्रम एव स्यात् स्थितो अत्यन्त विपर्यये । औत्सुक्य मोह अरतिकृद् दृष्टरिष्टो अक्षनाशनः ।।33।।

सुख साध्य **Sukha Saadhya**	**कृच्छ्र साध्य** **Kricchra Saadhya**	**याप्य** **Yaapya**	**असाध्य/अनुपक्रम** **Asaadhya/Anupa-krama**
• सर्वौषधक्षमे (Sarvaushadha kshame) Body is capable of	• शस्त्रादि साधनः (Shastraadi Saadhana)	• पथ्या अभ्यासात् विपर्यय (Pathya Abhy-aasant vipar-	• अत्यन्त विपर्यय (Atyanta Viparyaya) Entire opposite chara-

सुख साध्य **Sukha Saadhya**	कृच्छ्र साध्य **Kricchra Saadhya**	याप्य **Yaapya**	असाध्य/अनुपक्रम **Asaadhya/Anupa-**
withstanding all the treatments • देहे यूनः। (Dehe Yunah) Young • पुंसो (Pumso) Male • जितात्मनः (Jitaatmana) Having control over himself • अमर्मगो (Amarmago) Not affliating the Marmas vital organs • अल्पहेतु-अग्ररुप-रुप (Alpahetu-Agrarupa Rupa) Less causative factors, prodormal symptoms. • अनुपद्रव (Anupa drava) without any complications • अतुल्य दूष्य-देश-ऋतु-प्रकृति (Atulya Dushya-Desha-Ritu-Prakriti) Dissimilarity with Dushya-Place Season-Prakriti • पादसम्पद् (Paadasampad) Four fold therapeutic measures should be available	Disease requiring surgery and other means • संकर गदाः (Sankara) Combination of many diseases	yaya) Following on wholesome diet and regimens till, शेषत्वात् आयुषो (Sheshatvaat Aayusho) life exists in the person.	cters of sukha sadhya vyadhi - curable diseases • औत्सुक्य कृत् (Autsukya krit) Increases delusions • मोहकृत् (Moha krit) Increases delusions • अरतिकृत् (Arati krit) Increases restlessness • दृष्ट रिष्ट (Drishta Rishta) Bad prognostic signs are noted • अक्षनाशन (Aksha Naashana) Sensory perceptions are lost

सुख साध्य Sukha Saadhya	कृच्छ्र साध्य Kricchra Saadhya	याप्य Yaapya	असाध्य/अनुपक्रम Asaadhya/Anupa-
• ग्रहेषु अनुगुण (Graheshu Anuguna) Favourable planetory conditions • एकदोषमार्ग (Ekadosha Marga) Manifestation in one Maarga (pathway) • नव: (Nava) New/Recent origin			

⇒ **वर्जनीय Varjaneeya– To be avoided patients**

There are 2 parameters when this is said–

रोग Roga Disease→ अनुपक्रम रोग Shl. 33

रोगी Rogi - Patient→ Shl. 34

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम्। हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम्।।३४।।
चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम्।

त्यजेत् रोगी–	त्यजेत् आर्ता भिषक् भूयै: द्विष्टं तेषां द्विषम् द्विषम्।
Tyajet Rogi	हीन उपकरणं व्यग्रम् अविधेयं गत आयुषम् ।।34।।
(The patients to be avoided)	चण्डं शोक आतुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम्।

- भिषक् भूयै: द्विष्टं तेषां द्विषम् द्विषम् (Bhishak Bhuye Dwishtam Teshaam Dwisham Dwisham) Who hates as well as is hated by the king and the physician.
- हीन उपकरणम्। Heena Upakarana- Having insufficient– Instruments-equipment/medicines of proper treatment.
- व्यग्रम् Vyagram– Agitated
- अविधेयं Avidheyam– Disobedient/no attention towards treatment and physician.
- गत आयुषम् Gata Aayusham– End of life span
- चण्डं Chandam– Voilent
- शोकातुरं Shoka Aaturam– In grief
- भीरूं Bheerum– Fearful
- कृतघ्नं Kritaghna– Ungrateful
- वैद्यमानिनम् Vaidya maaninam– Who considers himself to be the Vaidya and not follow the instruction of the Vaidya.

⇒ अध्याय संग्रह Adhyaaya Samgraha (Index of Chapters)

तन्त्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।।३५।।

तन्त्रस्य अस्य परं च अतो वक्ष्यते अध्यायसंग्रह: ।।35।।

The chapters pertaining to the text Ashtanga Hridaya is enumerated.

सूत्रस्थान (Sutrasthana)

आयुष्कामदिनर्त्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः । अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ।।३६।।

दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्व्युपक्रमाः । शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।।३७।।

धूमगण्डूषदृक्सेकतृप्तियन्त्रकशस्त्रकम् । शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मिकौ ।।३८।।

सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत्–शारीरमुच्यते ।

आयुष्काम दिन ऋत्वी: रोगानुत्पादन द्रवा: । अन्नज्ञान अन्नसंरक्षा मात्रा द्रव्य रसाश्रय: ।।36।।

दोषादिज्ञान तदभेद तत् चिकित्सा द्व्युपक्रमा: । शुद्ध्यादि स्नेहन स्वेद रेक आस्थापन नावनम् ।।37।।

धूम गण्डूष दृक्सेक तृप्ति यन्त्रक शस्त्रकम् । सिराविधि: शल्यविधि: शस्त्र क्षार-अग्निकर्मिकौ ।।38।।

सूत्रस्थानम् इमे अध्याय त्रिंशत् ।

शारीरस्थान (Shaareerasthana)

गर्भावक्रान्तितद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।।३९।।
विकृतिर्दूतजं षष्ठम्–------------।।

...........शारीरम् उच्यते ।

गर्भावक्रान्ति तत् व्यापद अंग मर्म विभागिकम् ।।39।।

विकृति: दूतजं षष्ठम्............................. ।।

निदानस्थान (Nidaanasthana)

........निदानं सार्वरोगिकम् । ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोतिसारिणाम् ।।४०।।

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च । पाण्डुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ।।४१।।

................निदानं सार्वरोगिकम् । ज्वर-असृक्-श्वास-यक्ष्मादि-मदादि-अर्शो-अतिसारिणाम् ।।40।।

मूत्राघात-प्रमेहाणां-विद्रधि-उदरस्य च । पाण्डु-कुष्ठ-अनिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ।।41।।

चिकित्सास्थान (Chikitsasthana)

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि । वमौ मदात्ययेऽर्शःसु, विशि द्वौ, द्वौ च मूत्रिते ।।४२।।

विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु । कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ।।४३।।

द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः–कल्पसिद्धिरतः परम् ।

चिकित्सितं ज्वरे रक्तं कासे श्वासे च यक्ष्माणि । वमौ मदात्यये अर्श: सु, विशि द्वौ, द्वौ च मूत्रिते ।।42।।

विद्रधै गुल्म जठर पाण्डु शोफ विसर्पिषु । कुष्ठ श्वित्र अनिलव्याधि वातास्रेषु चिकित्सितम् ।।43।।

द्वाविंशति: इमे अध्याया:................... ।।

कल्प-सिद्धि स्थान (Kalpa Siddhi Sthana)

....................कल्पसिद्धिरतः परम् । कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ।।४४।।
सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः—

................कल्प सिद्धिः अतः परम् । कल्पो वमेः विरेकस्य तत् सिद्धिः बस्ति कल्पना ॥44॥
सिद्धिः बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः.................. ।

उत्तरतन्त्र (Uttaratantra)

..................अत उत्तरम् । वालोपचारे तद्व्याधौ तद्ग्रहे, द्वौ च भूतगे ।।४५।।
उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे, द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु त्रयो, द्वौ द्वौ च सर्वगे ।।४६।।
कर्णनासामुखशिरोव्रणे, भङ्गे भगन्दरे । ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।।४७।।
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने । चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।।४८।।
इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ।।४८१/२।।

.................अत उत्तरम् । बाल उपचारे तत् व्याधौ तत् ग्रहे, दौ च भूतो ॥45॥
उन्मादे अथ स्मृतिभ्रंशे, द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु । दृक्तम् लिंगनाशेषु त्रयो, द्वौ द्वौ च सर्वगे ॥46॥
कर्ण-नासा-मुख-शिरो व्रणे, भंगे-भगन्दरे । ग्रन्थि आदौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथक् द्वयम् ॥47॥
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने । चत्वारिंशो अनपत्यानाम् अध्यायो बीजपोषणः ॥48॥
इति अध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैः उदीरितम् ॥48¹/₂॥

There are total 120 chapters enlisted, which are divided into 6 sections.

6 Section
- सूत्रस्थान Sutrasthana
- शारीरस्थान Shaareerasthana
- निदानस्थान Nidaanasthana
- चिकित्सास्थान Chikitsasthana
- कल्पसिद्धिस्थान Kalpa-Siddhi Sthana
- उत्तरतन्त्र Uttaratantra

सूत्रस्थान— ३०(30)	शारीरस्थान— ६ (6)	निदानस्थान— १६ (16)	चिकित्सास्थान— २२ (22)	कल्प-सिद्धि-स्थान—६ (6)	उत्तरतन्त्र— ४० (40)
1. आयुष्कामीय 2. दिनचर्या 3. ऋतुचर्या 4. रोगानुत्पादनीय	1. गर्भावक्रान्ति 2. गर्भव्यापत् 3. अंग विभाग 4. मर्म विभाग	1. सर्वरोग निदान 2. ज्वर निदान 3. रक्तपित्त कास निदान 4. श्वास हिक्का	1. ज्वर चिकित्सा 2. रक्तपित्त चिकित्सा कल्प 3. कास चिकित्सा 4. श्वास चिकित्सा	1. वमन कल्प 2. विरेचन कल्प 3. वमन-विरेचन व्यापत् सिद्धि	1. बाल उपचारणीय 2. बाल आमय प्रतिषेध 3. बालग्रह प्रतिषेध 4. भूत विज्ञानीय 5. भूत प्रतिषेध

सूत्रस्थान– ३०(30)	शारीरस्थान– ६ (6)	निदानस्थान– १६ (16)	चिकित्सास्थान– २२ (22)	कल्प-सिद्धि– स्थान–६ (6)	उत्तरतन्त्र– ४० (40)
5. द्रवद्रव्य-विज्ञानीय 6. अन्नस्वरूप विज्ञानीय 7. अन्नसंरक्षणीय 8. मात्राशितीय 9. द्रव्यादिज्ञानीय 10. रसभेदीय 11. दोषादि विज्ञानीय 12. दोष भेदीय 13. दोष उपक्रम-णीय 14. द्विविधोपक्रम-णीय 15. शोधनादिगण-संग्रहणीय 16. स्नेहविधि 17. स्वेदविधि 18. वमनविरेचन विधि 19. बस्तिविधि 20. नस्यविधि 21. धूमविधि 22. गण्डूषविधि 23. आश्चोचन अञ्जन विधि 24. तर्पण पुट-पाक विधि	5. मर्म विभाग 6. दूत विज्ञानीय	निदान 5. राजयक्ष्मादि निदान 6. मदात्यय निदान 7. अर्शो निदान 8. अतिसार 9. मूत्राघात निदान 10. प्रमेह निदान 11. विद्रधि निदान 12. उदर निदान 13. पाण्डु निदान 14. कुष्ठ निदान 15. वातव्याधि निदान 16. वातशोणित निदान	5. बस्तिव्यापत् सिद्धि 6. द्रव्य कल्प	4. बस्ति कल्प 5. बस्तिव्यापत् सिद्धि 6. द्रव्य कल्प	6. उन्माद प्रतिषेध 7. स्मृति भ्रंशे/अपस्मार प्रतिषेध 8. वर्त्मरोग विज्ञानीय 9. वर्त्मरोग प्रतिषेध 10. सन्धिसितासित विज्ञानीय 11. सन्धिसितामित प्रतिषेध 12. दृष्टिरोग विज्ञानीय 13. तिमिर प्रतिषेध 14. लिंगनाश प्रतिषेध 15. सर्व अक्षिरोग विज्ञानीय 16. सर्व अक्षिरोग प्रतिषेध 17. कर्णरोग विज्ञानीय 18. कर्णरोग प्रतिषेध 19. नासारोग विज्ञानीय 20. नासारोग प्रतिषेध 21. मुखरोग विज्ञानीय 22. मुखरोग प्रतिषेध 23. शिरोरोग विज्ञानीय 24. शिरोरोग प्रतिषेध 25. व्रण विज्ञानीय 26. सद्योव्रण प्रतिषेध 27. भंग प्रतिषेध 28. भगन्दर प्रतिषेध 29. ग्रन्थयाद्रौ विज्ञानीय 30. ग्रन्थ्यादौ प्रतिषेध 31. क्षुद्ररोग विज्ञानीय 32. क्षुद्ररोग प्रतिषेध 33. गुह्यरोग विज्ञानीय

सूत्रस्थान–३०(30)	शारीरस्थान–६ (6)	निदानस्थान–१६ (16)	चिकित्सास्थान–२२ (22)	कल्प-सिद्धि-स्थान–६ (6)	उत्तरतन्त्र– ४० (40)
25. यन्त्र विधि 26. शस्त्र विधि 27. सिराव्यध विधि 28. शल्याहरण विधि 29. शस्त्रकर्म विधि 30. क्षार-अग्नि कर्म विधि					34. गुह्यरोग प्रतिषेध 35. विष प्रतिषेध 36. भुजंग प्रतिषेध 37. कीट लूतादि प्रतिषेध 38. मूषिका अलर्क प्रतिषेध 39. रसायन विधि 40. वाजीकरण/ बीजपोषण विधि

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ।।४८१/२।।

इति अध्याय शतं विंशं षड्भिः स्थानैः उदीरितम् ।।48½।।

Thus 120 chapters are enumerated in 6 Sthaanas (sections).

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने आयुष्कामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।।१।।

Thus the first chapter "Aayush Kaameeya Adhyaaya (desire long life) comes to an end as expounded in Ashtanga Hridaya as said by Vagbhata, the son of Simhagupta the king of physicians

•